

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАМКІВ ТЕРНОПІЛЛЯ

У статті охарактеризовані археологічні дослідження замків Тернопільщини. Особливий акцент зроблено на проведенні дослідження в останні роки експедиціями ДП ОАСУ «Подільська археологія», Інституту «Укрзахідпроектреставрація», Інституту археології Львівського національного університету, Тернопільської обласної інспекції охорони пам'яток історії та культури, районних краєзнавчих музеїв.

Ключові слова: замки, Тернопільщина, Тербовля, Кременець, Тернопіль, Язлівець, Микулинці, Збараж, Старий Збараж, Новосілка, Нирків, Касперівка, Скалат

Будівництво замків на Тернопільщині починається з другої половини XIV ст., в період польської та литовської експансії, найбільш активно ведеться з другої половини XVI ст., відколи територія області стала південно-східними окраїнами Речі Посполитої. Замки будуються на головних шляхах турецьких походів – Чорному, Кучманському, Волоському вздовж річок Збруч, Серет, Коропець, Золота Липа.

Археологічні дослідження на території області розпочалися в другій половині XIX ст. Замки і палаци в цей час в основному входили до складу родових маєтків і перебували в приватній власності заможних польських родин. Частина з них – Тернопільський, Скалатський, Збаразький – в різні часи були передані військовим під казарми. Напевне цим можна пояснити, що предметом наукових зацікавлень вони стали досить пізно, починаючи з 30-их років ХХст. (Я. Пастернак, Л. Чачковський, Б. Гверкен).

Активне дослідження замків спостерігається в радянський час, зокрема в 50-60-их роках львівськими та ленінградськими археологами (О. Ратич, П. Раппопорт). В 70-80-тих роках – представниками української та московської археологічних шкіл (Б. Тимошук, І. Русанова, Є. Пламаницька, В. Савич).

В 90-тих роках ХХ ст. дослідження з об'єктивних причин скорочуються. На Тернопільщині в цей час працюють лише археологічні експедиції Інституту українознавства (Львів), Тернопільського та Борщівського краєзнавчих музеїв.

Найбільш активно досліджуються замки протягом першого десятиліття ХХІ ст. Закони України «Про охорону культурної спадщини», «Про охорону археологічної спадщини» визначили інститут органів охорони культурної спадщини, підняли роль заповідників, виписали повноваження Інституту археології НАН України в системі охорони пам'яток. Це сприяло активізації археологічних досліджень загалом. В 2001 році на території області утворено Кременецько-Почаївський та Бережанський історико-архітектурні заповідники, в 2005 році на базі існуючого Збаразького ДІАЗу постав національний заповідник «Замки Тернопілля», до складу яких ввійшло 12 найбільш збережених замків Тернопільщини. Цей період знаменується охоронними археологічними дослідженнями структур Інституту археології, зокрема ДП ОАСУ «Подільська археологія», Інституту «Укрзахідпроектреставрація», Інституту археології Львівського національного університету, а також Тернопільської обласної інспекції охорони пам'яток історії та культури, районних краєзнавчих музеїв.

До найбільш досліджуваних у різні часи належить Тербовлянський замок. Тербовля вперше згадується в Іпатіївському літописі, як столиця княжого уділу, що його Любецький з'їзд 1097 року визнав за Васильком Ростиславичем. Тербовлянський замок XIV-XVII ст. розміщений у південній частині високого клиноподібного мису правого берега р. Гнізна та лівого берега р. Печинія (ур. Замкова Гора). Під час його будівництва був вибраний шар землі та материкової глини до рівня скельних порід і таким чином зруйнована частина розташованого на Замковій горі давньоруського городища, яке займало найвужчу частину мису і було захищене з напільної сторони рядами валів та ровів (чотири вали і п'ять ровів).

Перші археологічні дослідження здійснив український археолог, директор музею НТШ(а) Я. Пастернак [1]. Майже одночасно дослідник історичної топографії галицьких міст Л. Чачковський описав археологічні пам'ятки Тербовлі, зафіксував ряд ознак, які вказують на замок, як на княжу резиденцію [2]. Важливим у вивченні оборонних споруд Тербовлі були археологічні

ВОЛИНО-ПОДІЛЬСЬКІ АРХЕОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

дослідження Б. Тимощука, проведені в 1984, 1986 роках на валах давньоруського городища. За твердженням Тимощука будівництвом кам'яного замку XVII ст. була знівельована територія княжого двору, що разом з сакральною частиною і селищем-супутником складав дитинець городища. Дослідження дали підстави для встановлення етапів спорудження укріплень [3]. Його висновки були підтримані І.Свешніковим [4]. Протягом 1996-1997 років проводились архітектурно-археологічні дослідження оборонних споруд Теревовлі Інститутом «Укрзахідпроектреставрація» [5]. Вияснено етапи спорудження фортифікаційних споруд на території замку, культурний шар якого вважався втраченим внаслідок розчисток 30-их років та будівельних робіт XV-XVII ст. На основі матеріалів археологічних досліджень та архівних історичних документів вдалося окреслити етапи спорудження замку:

- Фаза раннього заліза. Спорудження оборонного рову за 6,5 метрів від внутрішньої грані існуючої північно-західної стіни. Зачистка поверхні материка та терасування її над схилами з використанням залягання пластів материкової плити. Вибраний матеріал використано для підсіпки під вал у західному пряслі та спорудження кам'яного ескарпу у східному пряслі.
- Перепад терас материкової плити заповнено гумусовим ґрунтом, у верхній частині якого масово зустрічається матеріал, характерний для ранньослов'янського періоду та епохи Київської Русі.
- Помонгольський етап (II половина XIII ст.). Спорудження муру з напільної сторони і розбірка дерев'яних конструкцій над ровом. Спорудження муру і вежі на східному пряслі. Верхню платформу подвір'я знову зачищено до материкової плити, але нижніх терас не відновлено. Вони залишилися на рівні верхньої відмітки подвір'я, зі східного боку, обмащені глиною
- «Каземирівський» етап (середина XIV ст.) Споруджено мурований корпус зсередини напільного муру.
- Руїна і пожежа замку. Очевидно, під час нападу Стефана – Молдавського господаря у 1498 році. Потужний пласт згарищ і глиняної обмазки.
- 1534 р. Відбудова замку старостою А. Теньчинським. Споруджено підмурівки дерев'яних стін і веж південного і західного прясел. Останнє примкнуло до існуючого північно-західного муру. Будова недбала на недостатньо надійних фундаментах.
- 1634 рік. Повна реконструкція замку старостою О. Балабаном. Спорудження трьох веж та прясел мурів на вирубаній у материк та заглибленій платформі. Часткова розбірка замкових мурів попереднього етапу. Збережені ж стіни використано для спорудження надвірних будівель (казематів, палацу). Влаштування заглибленого господарського подвір'я на північ від замку, при цьому знищено природну поверхню гори і сліди укріплень на ній.

Безпосередньо територія замку досліджувалась у 2002 році давньоруською археологічною експедицією Тернопільської обласної інспекції охорони пам'яток історії та культури (керівник М.Ягодинська, науковий консультант – к.і.н. Л.Виноградська) [6]. На подвір'ї замку були відкриті поховання XVI-XVII ст. Одне з поховань – сімейне (чоловік, жінка та дитина в ногах жінки), прикрите зверху дверима з двома металевими фігурними завісами, які знайдено на кістяках. Між черепами похованих виявлено мушкетну кулю XVI ст., яка разом з керамікою та скляними виробами XVI-XVII в культурному шарі дозволяє стверджувати, що поховання здійснювались в один із ворожих нападів на замок в XVI-XVII ст. В 2006 році львівські археологи Р.Миська і Я.Погоральський разом з М.Ягодинською провели археологічні дослідження для визначення топографії літописної Теревовлі та уточнення хронології окремих оборонних ліній та ділянок княжого граду [7]. На основі узагальнених археологічних матеріалів було деталізовано етапи спорудження оборонних споруд на Замковій горі в X-XI ст., зокрема з'ясовано, що городище за цей час перебудовується двічі, зокрема в X ст., коли в результаті перебудови набуває ознак князівської фортеці, і на межі X-XI ст., у зв'язку з переходом під управління київської адміністрації (похід Володимира Святославовича на хорватів 993 р. та приєднання території Західного Поділля до Київської держави). На місці культового валу споруджуються нові оборонні конструкції, на старому валі було споруджено дерев'яні оборонні стіни, до яких з внутрішнього боку прилягали житлово-господарські кліти, реконструйований зовнішній рів. В 2011 році археологічні дослідження Теревовлянського замку продовжились експедицією ДП ОАСУ «Подільська археологія» під керівництвом М.Ягодинської. На території замку виявлені фундаменти легкої будівлі, зруйнованої в XVII ст. Результати будуть опубліковані автором досліджень після опрацювання матеріалу.

Кременецький замок посідає чільне місце по рівню дослідженості серед замків волинської частини області. Розташований на Замковій горі (гора Бона), що входить в пасмо Кременецьких гір, у верхів'ї річки Ікви [8]. Має в плані неправильну форму, повторюючи конфігурацію рельєфу. Непроступність замку, що розміщувалась на горі, висловлена в архівних записках

древніх актів «...з долу до стени нигде з лука дострелити не може» [9]. На користь замку платили податок та працювали селяни 18 сіл [10]. До нашого часу збереглася квадратна в плані двоярусна надбрамна вежа з арковим готичним проїздом, вежа з боку міста та великі ділянки оборонних стін, що завершуються зубцями – мерлонами і дірковидними стрільницями [11]. Ще з 50-их років минулого століття замок став предметом археологічних зацікавлень. О. Ратичем тут виявлений культурний шар XII-XIII ст. [12]. П. Раппопорт констатував, що перші кам'яні укріплення були збудовані у другій половині XIII-XIV ст. [13]. В 1973 році розкопки проводила Є. Пламеницька (Київ), а в 1981-1986 роках В.Савич (Львів). В 2009 року на замовлення Інституту «Укрзахідпроектреставрація» ДП ОАСУ «Подільська археологія» проведено попередні археологічні роботи на пам'ятці (нагляд за геологічними шурфуванням, пов'язані із розробкою проекту реставрації Кременецького замку) [14]. На території замку фіксуються матеріали ранньозалізного віку, виявлено городище давньоруського часу.

Тернопільський замок – єдина подільська твердиня, що має точну дату свого народження – 15 квітня 1540 року. Саме тоді Краківському каштеляну, коронному гетьману Яну Тарновському надано королівський привілей на будівництво замку над річкою Серет в Галицькій землі Теревовельського повіту [15]. В першій половині XVII ст. фортечні укріплення мали форму прямокутника. Тепер замок демонструє форму, надану йому внаслідок перебудови і пристосування у XIX ст. для військових потреб. Археологічні дослідження біля Тернопільського замку проводилися в 2007 році ДП «ОАСУ Подільська археологія» в рамках розроблення проекту його реставрації [16].

Язловецький замок XV-XVII ст., що в Буцацькому районі, розміщений на скелястій стрімкій горі, має форму нерегулярного видовженого п'ятикутника з квадратною баштою в гострому західному нарізнику, п'ятиярусною баштою-донжоном. В середині XVII ст. зі сходу, заходу і півдня підсилений будівництвом нижнього замку. Досліджувався в 30-их роках XX ст. архітектором Б. Гверкеном. В 1967 році у Варшаві вийшла його монографія «Замок Язловецький» з докладним аналітичним матеріалом, з визначеними етапами будівництва, з порівняльним аналізом у контексті регіону та Європи [17]. Наукові дослідження замку проводили співробітники Львівського інституту «Укрзахідпроектреставрація» на чолі з Р. Могитичем. Як результат роботи вироблено перспективний проект реконструкції.

Микулинецький замок кінця XVI ст. (сmt. Микулинець Теревовлянського району) розміщений на горі, що вивищується над заплавою річки Серет. У серпні 1988 року архітектурно-археологічним загоном Звенигородської експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом І. Русанової та Б. Тимощука проводилися розвідки з метою виявлення умов залягання культурного шару давньоруського часу [18]. В результаті розвіdkових робіт встановлено, що замок збудований на місці городища XI-XIII ст.

Збараський замок XVI ст. (архітектор Вінченцо Скамоцці) побудований Христофором та Юрієм Збараськими. Замок складався з казематних валів, чотирьох бастионів і рову. На рогах оборонних валів стояли п'ятикутні вежі. Двоповерховий палац побудований у стилі пізнього ренесансу. Від 1994 року замок входить до Державного історико-архітектурного заповідника (від 2005 року – національний заповідник «Замки Терн опілля»). В 2004 році експедицією Інституту археології Львівського національного університету досліджено стан збереженості фундаментів західного бастиону Збараського замку [19].

Роботи по вивченню Старозбараської фортеці XIV-XVI ст. (с. Старий Збараж Збараського району) розпочато в 1997р. експедицією Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ (керівник М. Филипчук) Тоді ж територію Замкової гори вивчає експедиція Тернопільського обласного краєзнавчого музею під керівництвом М.Ягодинської [20].

Замок XVII ст. (с. Новосілка Заліщицького р-ну) досліджувався в 2007 році Південно-Тернопільською експедицією Заліщицького краєзнавчого музею під керівництвом В.Олійника. Здійснено археологічну розвідку залишків замку – південно-східної башти – «Оборонної вежі Володийовського» [21]. Досліджено культурний шар XVII ст.

Замок XIV-XVII ст. (с. Нирків Заліщицького р-ну) розміщений на правому березі старого русла р. Джурин в ур. Червоне. Археологічні дослідження проводились в 2006, 2009 роках працівником ДП ОАСУ «Подільська археологія» В. Ільчишиним. Виявлено культурний шар трипільської культури, давньоруського часу XI-XIII ст. та пізнього середньовіччя [22].

Весною 1991 року Південно-Тернопільською експедицією Заліщицького краєзнавчого музею під керівництвом В.Олійника проводились археологічні розвідки в с. Касперівці Заліщицького р-ну в урочищі «Башта» на місці вежі замку XVII ст., яка існувала ще до 1958 року. За свідченням місцевих жителів вежа була округлої форми з рядом прямокутних бійниць, до 10 метрів в діаметрі, із збереженою висотою 3 м. Збудована із необробленого вапнякового каміння, скрі-

ВОЛИНО-ПОДІЛЬСЬКІ АРХЕОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

пленого вапняковим розчином. Тут на глибині 1 м виявлені мідний солід Яна II Казимира Вази (1649-1668р.) з потертою датою випуску, уламки глиняних посудин із зеленою поливою, уламки теракотових кахель з геометричною орнаментациєю. Знахідки датуються XVII ст. [23]

Скалатський замок XVII ст. (м. Скалат Підволочиського району) досліджувався ДП ОАСУ «Подільська археологія» в 2007-2008 роках на замовлення Національного заповідника «Замки Терн опілля» в рамках розроблення концепції його реконструкції та пристосування. В результаті досліджень на території замку виявлені матеріали бронзи-ранньозалізного віку, з'ясовано, що будівництво кам'яних стін замку здійснювалося по зовнішньому периметру земляного валу більш ранньої оборонної споруди. Досліджено залишки господарських приміщень XVII-XVIII ст., фундаменти житлової будівлі XVII ст., залишки палацу XVIII ст. [24].

Археологами Борщівського краєзнавчого музею в 1993 році проведено археологічні обстеження 13 замків XVI-XVII ст. на території Борщівського району. З'ясовано, що 5 з них знаходяться на давньоруських городищах. На території двох замків зафіксовані матеріали трипільської культури [25].

Отже, підсумовуючи, можна констатувати:

- в 30-90-их роках археологічні дослідження замків проводились лише в рамках досліджень більш ранніх пам'яток, в основному давньоруських городищ;
- середньовічні замки стають об'єктом археологічних досліджень лише на початку XXI ст., розкопуються в основному структурами Інституту археології НАНУ на замовлення державних заповідників;
- на території Тернопільської області археологічними дослідженнями охоплено 9, розвідками 23 замки, що складає 30% від загальної кількості замків Тернопільщини;
- протягом останнього десятиліття вивчено культурний шар на території 6 замків, що становить більше половини усіх раніше досліджуваних;

1. *Пастернак Я.* На Теревовельському замку // Діло. – Львів, 1931. – Ч.202.

2. *Чачковський Л.* Княжий город Теревовля // Життя і знання. – 1932. – С.257-359.

3. *Тимошук Б.* Исследования в Теревовле //АО 1986 г. – М., 1988.- С.341-342. *Його ж:* Дослідження давньоруської Теревовлі //Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський. 1985. – С.18-24.

4. *Свешников И.* Теревовля // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – К.,1990. – С.105-107.

5. *Могитич Р., Лагуш З.* Архітектурно-археологічні дослідження м. Теревовлі Тернопільської області // Вісник Ін-ту«Укрзахідпроектреставрація». – Львів,1997. – Ч.6. – С. 19-22.

6. *Ягодинська М. Виногородська Л.* Археологічні дослідження в м. Теревовля Тернопільської області та його околиці в 2002 році // Археологічні відкриття України 2001-2002рр. – Київ, 2003.

7. *Миська Р.* Літописний Теревовль у світлі археологічних джерел // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип.14. – Львів: Ін-т українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 2010. – С.313.

8. *Прищепя Б., Ткач В.* Слов'яно-руські городища IX-XIII ст. в басейні Ікви // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль, 2003. – С.181.

9. Российский государственный архив древних актов, ф.389, оп.1, кн.561, л.43.

10. *Заяць А.* Обороздатність волинських міст першої половини XVII ст. // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині: Збірник наукових праць / Під ред. В.Собчука. – Кременець-Тернопіль, 2006. – С.59-60.

11. *Лесик О.* Замки та монастирі України. – Львів: Світ,1993. – С.24.

12. *Ратич О.* Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – Львів,1957.

13. *Раппопорт П.* Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв. // МИА. – №140. – Ленинград: Наука,1967.

14. *Строценъ Б.* Звіт про археологічні дослідження (нагляд за геологічними шурфуванням) на території Кременецького замку у 2008 році. Архів ІА НАНУ

15. *Бойцун Л.* Тернопіль у плінні літ. Історико-краєзнавчі замальовки. – Тернопіль, 2003. – С.24.

16. *Строценъ Б.* Звіт про археологічні дослідження (шурфування) біля Тернопільського замку в 2007 році.

17. *Guerguin V.* Zamek Jazlowiecki. – Warszawa, 1967. – S.152.

18. *Чорноус В.* Розвідкові роботи в Теревовлі та Микулинцях Тернопільської області // Нові

матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1991. – С.101-102.

19. Білас Н. Оборонні споруди Збараського замку за результатами археологічних досліджень // Вісник інституту археології. Львів: ЛНУ ім. І.Франка. – Львів, 2007. – Вип.2. – С.143-154.

20. Ягодинська М. Звіт про археологічні розкопки в урочищі Замкова Гора біля с. Старий Збараж Збараського р-ну Тернопільської області у 1997 році.

21. Олійник В. Дослідження Південно-Тернопільської археологічної експедиції // Гомін віків. Науково-краєзнавчий літописний збірник Заліщанщини. – Заліщики, 2010. – Вип.1. – С. 15.

22. Ільчишин В. Про результати дослідження багатошарового поселення Нирків II урочище Червоне Заліщицького району на Тернопільщині у 2009 році // Гомін віків. Науково-краєзнавчий літописний збірник Заліщанщини. – Заліщики, 2010. – Вип.1. – С.19-20.

23. Олійник В.І. Звіт про роботу Південно-Тернопільської археологічної експедиції Заліщицького відділу Тернопільського краєзнавчого музею у 1995 році // Інв. № РД-XXV-11639.

24. Строцень Б. Звіт про археологічні дослідження Скалатського замку в 2007 році. *Строцень Б., Строцень Л.* Звіт про археологічні дослідження Скалатського замку в 2008 році // Архів Інституту археології НАН України.

25. Сохацький М. Оборонні замки на Борщівщині (сучасний стан збереження та перспективи досліджень) // Літопис Борщівщини. Науково-краєзнавчий збірник. – Борщів, 1994. – Вип.1. – С.4 -15.